

FTAXP 16.21.51

DOI

А.Е. АУБАКИРОВА *М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті**(e-mail: aidaaybakirova@mail.ru)*

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУЫ МЕН ҚАЛЫПТАНУЫ

Аңдатпа. Мақалада 1991-2021 жылдар аралығында қазақ тілінде қалыптасқан жаңа терминдердің жасалу жолдары, құрылымдық типтері және қалыптау сатылары қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде салалық терминологиялық сөздіктер, бекітілген терминдер қоры, ұлттық корпус деректері және тәуелсіздік кезеңіндегі мерзімді басылым мәтіндері негізге алынды. Жаңа терминдер тілдің ішкі сөзжасамдық мүмкіндіктері, семантикалық жаңғыру, синтаксистік тіркесу, біріктіру, жұрнақ жалғау және халықаралық элементтермен будандасу тұрғысынан талданды. Сандық-статистикалық талдау нәтижесінде жұрнақ арқылы жасалған терминдердің үлесі 35,6%, семантикалық/лексикалық тәсілдің үлесі 32,7%, тіркесу арқылы жасалған атаулардың үлесі 15,3% екені анықталды. Бұл деректер қазақ тіліндегі жаңа терминжасамда морфологиялық және семантикалық тәсілдердің жетекші орын алатынын көрсетеді. Сонымен қатар мақалада терминнің ұсынылу, сарапталу, бекітілу, кодификациялану және қолданысқа ену сатылары сипатталып, жаңа атауларды білім беру жүйесінде меңгертудің маңызы негізделеді. Зерттеу нәтижелері қазақ терминологиясын жүйелеу, біріздендіру және оқыту тәжірибесінде қолдануға бағытталады.

Түйін сөздер: жаңа термин, неологизм, неоним, терминжасам, қалыптану, кодификация, будан термин, қазақ тілі.

Кіріспе

Тәуелсіздік кезеңі қазақ тілінің терминологиялық қорын сапалық әрі сандық тұрғыдан жаңартқан тарихи кезең ретінде бағаланады. 1991 жылдан кейін қоғамдық-саяси құрылым, экономикалық қатынастар, құқықтық жүйе, білім беру мазмұны, ақпараттық технологиялар мен ғылыми коммуникация кеңістігі түбегейлі өзгерді. Осындай өзгерістер тілде бұрын болмаған ұғымдарды атау, жаңа құбылыстарды дәл бейнелеу және халықаралық білім айналымына бейімделген терминологиялық жүйе қалыптастыру қажеттілігін туғызды. Сондықтан жаңа терминдерді зерттеу бір ғана лексикалық жаңару мәселесі емес, ұлттық ғылым тілінің әлеуетін айқындайтын өзекті бағыт саналады.

Жаңа термин табиғатын түсіндіруде неология, неонимия және терминология теориялары өзара сабақтас қарастырылады. Ж.К. Буланже неонимді арнаулы салада туындайтын жаңа атау ретінде түсіндірсе, А. Рей мен Г. Рондо терминнің ұғымдық дәлдігі, жүйелілігі және кәсіби коммуникациядағы орнығуы негізгі өлшем екенін көрсетеді [1; 2; 3, 4, 5]. Бұл тұжырымдар қазақ тіліндегі жаңа атауларды жалпы неологизмдер қатарында ғана емес, белгілі бір салалық ұғымды білдіретін терминологиялық бірлік ретінде қарастыруға негіз береді.

Қазақ тіл білімінде жаңа сөз, жаңа атау, жаңа қолданыс және термин мәселесі Р. Сыздық, Ш. Құрманбайұлы, Ө. Айтбаев, Ө. Қайдар, С.М. Исаев еңбектерінде әр қырынан зерделенді [6; 7; 8; 10; 11]. Бұл зерттеулерде тілдің ішкі мүмкіндігін пайдалану, терминжасамдағы жүйелілік, ұлттық дүниетанымға негізделген уәжділік, кірме қабатты сұрыптап қабылдау және нормалау ұстанымдары басты назарға алынады. Алайда 1991-2021 жылдар аралығындағы жаңа терминдердің жасалу тәсілдерін сандық дерекпен байланыстырып, олардың қалыптану сатыларын біртұтас модель ретінде сипаттау әлі де тереңдете қарастыруды қажет етеді.

Мақаланың мақсаты – тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан жаңа терминдердің жасалу жолдарын, құрылымдық үлгілерін және қалыптану үдерісін ғылыми тұрғыдан сипаттау. Осы мақсатқа сәйкес жаңа терминдердің теориялық белгілері, сөзжасамдық тәсілдері, сандық үлестірімі, салалық таралуы және ресми қолданысқа орнығу тетіктері талданады. Мақалада жаңа терминнің өміршеңдігі тек жасалу формасына ғана емес, сарапталу, бекітілу, кодификациялану және қоғамдық қолданыста орнығу деңгейіне де тәуелді екені негізделеді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу материалы ретінде 1991-2021 жылдар аралығында қазақ тілінде қалыптасқан жаңа терминдер алынды. Дереккөздер қатарына «Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі», «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі», салалық терминологиялық сөздіктер, Республикалық терминология комиссиясының бекітілген терминдер қоры, Qazcorpus ұлттық корпусы, сондай-ақ Egemen.kz және Aikyn.kz сайттарындағы мәтіндер енгізілді. Бұл дереккөздер жаңа атаудың сөздіктегі, ресми терминологиялық қордағы және нақты қолданыстағы көрінісін салыстыра бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында сипаттамалы, компоненттік, жүйелі-құрылымдық және сандық-статистикалық әдістер қолданылды. Сипаттамалы әдіс жаңа терминдердің теориялық белгілерін, жасалу арналары мен қалыптану кезеңдерін түсіндіруге негіз болды. Компоненттік талдау терминдердің морфемалық құрамын, халықаралық элементтер мен төл компоненттердің арақатынасын

анықтауға пайдаланылды. Жүйелі-құрылымдық әдіс жаңа терминдерді дара түбір, жұрнақ арқылы жасалған атау, тіркесті термин, құрама термин, будан термин сияқты үлгілерге бөлуге мүмкіндік берді. Сандық-статистикалық әдіс әр тәсілдің өнімділігін пайыздық көрсеткішпен айқындау үшін қолданылды.

Мақалада жаңа терминдер үш өлшем бойынша қарастырылды. Біріншісі – құрылымдық өлшем: терминнің дара, күрделі, тіркесті, құрама немесе будан сипатта болуы. Екіншісі – семантикалық өлшем: бұрыннан бар сөздің жаңа арнаулы мағынада жұмсалуды, мағынаның тарылуы немесе терминденуі. Үшіншісі – институционалдық өлшем: атаудың ұсынылуы, сарапталуы, бекітілуі, сөздікке немесе ресми қорға енгізілуі және нақты қолданыста орнығуы. Осы өлшемдер жаңа терминді тілдік форма ретінде ғана емес, әлеуметтік-ғылыми коммуникацияда қызмет ететін норма ретінде бағалауға жағдай жасайды.

Талқылау

Жаңа терминдерді жіктеу мәселесі олардың сыртқы тұлғасын ғана емес, пайда болу уәжін, салалық қызметін және қолданыстық мәртебесін қоса ескеруді талап етеді. С.М. Исаев жаңа атауларды көнерген сөздердің жаңғыруы, тілдің ішкі мүмкіндігі арқылы жасалу, кірме сөздер, еркін тіркесу және калька тәсілі арқылы жасалған қолданыстар деп саралайды [8]. Р. Сыздық жаңа қолданыстардың әдеби нормаға қатысын, морфологиялық және семантикалық арналарын жүйелі көрсетеді [6; 9]. Ш. Құрманбайұлы жаңа атаулардың терминологиялық жүйеге енуінде уәжділік, бірізділік, қолданыс тұрақтылығы және нормалану өлшемдері маңызды екенін атап өтеді [7; 12].

Жаңа терминдердің жасалу жолдарын талдау қазақ тілінде терминқорды толықтырудың негізгі екі бағыты бар екенін көрсетеді. Бірінші бағыт – ұлттық тілдің ішкі ресурстарына сүйену. Бұған төл түбірлерді терминдендіру, жұрнақ арқылы жаңа атау жасау, сөздерді біріктіру, күрделі тіркестер құрау, бұрынғы сөзге жаңа салалық мағына жүктеу жатады. Екінші бағыт – сыртқы тілдік ықпалды игеру. Бұл бағыт кірме терминдерді бейімдеу, халықаралық терминэлементтерді пайдалану, калькалау, жартылай калькалау және будан модельдер арқылы көрінеді. Екі бағыт бір-біріне қарсы қойылмайды; керісінше, қазіргі қазақ терминологиясында олар өзара ықпалдаса отырып қызмет етеді.

Морфологиялық тәсіл жаңа терминжасамда ең өнімді арналардың бірі болып отыр. Жұрнақтар жаңа ұғымды ықшам, жүйелі және қазақ тілінің грамматикалық заңдылықтарына сәйкес атауға мүмкіндік береді. Мысалы, -лық/-лік, -шы/-ші, -у, -ым/-ім, -ғыш/-гіш сияқты қосымшалар әрекет, нәтиже, қасиет, құрал, мамандық немесе үдеріс мәнін тұрақты түрде білдіреді. Бұл тәсілдің артықшылығы – жаңа терминнің тілдік жүйеге оңай бейімделуі және басқа сөздермен тіркесу қабілетінің жоғары болуы. Сондықтан жұрнақ арқылы жа-

салған атаулар педагогика, техника, құқық, тарих, спорт сияқты көптеген салаларда жиі кездеседі.

Семантикалық немесе лексикалық тәсіл де жаңа термин жасауда жетекші орын алады. Бұл тәсілде дайын сөздік қордағы бірлік жаңа салалық мағынаға ие болады. Мұндай атаулар, әсіресе, табиғи нысандарды, кеңістікті, биологиялық құрылымдарды, тарихи-мәдени құбылыстарды атауда тиімді. Терминдену үдерісі бұрыннан бар сөздің мағынасын дәлдеу, тарылту немесе ғылыми ұғымға бекіту арқылы жүзеге асады. Мысалы, жалпы қолданыстағы атау белгілі бір пәндік салада нақты ұғымның тұрақты белгісіне айналады. Бұл тәсіл ұлттық тілдің семантикалық әлеуетін сақтап, терминнің түсініктілігін арттырады.

Синтаксистік тәсіл, яғни тіркесті терминдер жасау, күрделі ұғымдарды дәл берудің маңызды амалы. Заң, экономика, саясаттану, философия, стандарттау сияқты салаларда бір түбір сөз ұғымның барлық белгісін қамти алмайды. Сондықтан анықтауыштық компонент арқылы терминнің шегі нақтыланады: субъект, объект, қызмет, мөлшер, сапа немесе құқықтық мәртебе көрсетіледі. Тіркесті терминдердің көлемі ұзындау болғанымен, олар ғылыми және ресми мәтінде мағыналық айқындықты қамтамасыз етеді. Осы себепті тіркесу тәсілі әлеуметтік-гуманитарлық және нормативтік салаларда жиі қолданылады.

Құрама және будан терминдер қазіргі терминқордағы аралық сипаттағы үлгілерді танытады. Құрама терминдер екі не одан көп түбірдің бірігуі арқылы жасалып, ықшам атау қалыптастырады. Будан терминдерде төл компонент пен халықаралық немесе кірме элемент қатар жұмсалады. Мұндай үлгілер ақпараттық технология, медиа, электроника, математика, физика сияқты халықаралық термин айналымы күшті салаларда жиі байқалады. Будан үлгілерді бағалағанда оларды автоматты түрде теріс құбылыс деп тану дұрыс емес; басты өлшем – терминнің уәжділігі, жүйеге сәйкестігі, жазылу бірізділігі және қолданыстағы тұрақтылығы.

Жаңа терминнің қалыптануы бірнеше сатыдан өтеді. Алдымен атау ұсынылады: жаңа ұғымды белгілеуге арналған балама жасалады немесе қолданыстағы бірнеше нұсқаның бірі іріктеледі. Екінші сатыда сараптама жүргізіледі: терминнің мағыналық дәлдігі, тілдік нормаға сәйкестігі, салалық ұғымды толық қамтуы, аудармадағы бірізділігі қаралады. Үшінші саты – бекіту. Қазақстан тәжірибесінде бұл қызметті Республикалық терминология комиссиясы атқарады [13]. Төртінші сатыда атау сөздіктерге, ресми терминологиялық қорларға, оқу материалдарына енгізіліп, кодификацияланады. Соңғы сатыда термин ғылыми, ресми, білім беру және бұқаралық коммуникация мәтіндерінде тұрақты қолданысқа түседі.

Қалыптану үдерісі терминнің ресми бекітілуімен аяқталмайды. Бекітілген

атау нақты мәтіндерде жұмсалып, мамандар мен тіл тұтынушылар тарапынан қабылданғанда ғана толық орнығады. Егер термин ресми тізімде болғанымен, оқулықта, заң мәтінінде, ғылыми мақалада немесе медиа дискурста қолданылмаса, оның өміршеңдігі әлсіз болып қала береді. Керісінше, кейбір жаңа қолданыстар ресми бекітілмей тұрып-ақ кең таралуы мүмкін. Сондықтан терминологиялық норма бекіту актісі мен қоғамдық қолданыстың бірлігін қажет етеді.

Нәтижелер

Сандық-статистикалық талдау 1458 жаңа терминнің жасалу жолдары әркелкі болғанымен, негізгі өнімді тәсілдер айқын екенін көрсетті. Ең жоғары үлес жұрнақ арқылы жасалған терминдерге тиесілі – 519 бірлік немесе 35,6%. Екінші орында семантикалық/лексикалық тәсіл тұр – 477 бірлік немесе 32,7%. Үшінші орында тіркесу арқылы жасалған терминдер – 223 бірлік немесе 15,3%. Бұдан кейін біріктіру және жұрнақ арқылы жасалған үлгілер – 114 бірлік немесе 7,8%, біріктіру арқылы жасалған құрама атаулар – 73 бірлік немесе 5,0%, халықаралық элемент арқылы будандасқан терминдер – 47 бірлік немесе 3,2%, қосарлау/дефис арқылы жасалған атаулар – 5 бірлік немесе 0,3% құрайды.

Кесте 1 – Жаңа терминдердің жасалу жолдары бойынша үлестірімі

Жасалу жолы	Саны	Үлес (%)
Жұрнақ арқылы	519	35,6
Семантикалық/лексикалық тәсіл	477	32,7
Тіркесу (синтаксистік тәсіл)	223	15,3
Біріктіру (жұрнақ арқылы)	114	7,8
Біріктіру (құрама сөз)	73	5,0
Будандастыру (халықаралық элемент арқылы)	47	3,2
Қосарлау/дефис арқылы	5	0,3
Барлығы	1458	100

Бұл көрсеткіштер қазақ тіліндегі жаңа терминжасамда ішкі тілдік ресурстардың басымдығын дәлелдейді. Жұрнақ және семантикалық тәсілдердің жиынтық үлесі 68,3% құрайды. Демек, жаңа терминдердің көпшілігі сырттан дайын қалпында алынбай, қазақ тілінің өз сөзжасамдық және мағыналық мүмкіндігі арқылы қалыптасқан. Бұл ұлттық терминқорды дамытуда төл тілдің әлеуеті жоғары екенін байқатады. Сонымен қатар тіркесті терминдердің 15,3% болуы қазіргі ғылыми ұғымдардың күрделене түскенін және оларды

дәл атау үшін бірнеше компоненттен тұратын құрылымдардың қажет екенін көрсетеді.

Салалық тұрғыдан қарағанда, әр тәсілдің өнімділігі бірдей емес. Жұрнақ арқылы жасалған атаулар іс жүргізу және мұрағат ісі, спорт, тарих, заңтану, техника салаларында жиі кездеседі. Семантикалық/лексикалық тәсіл ботаника, география, геология, әскери сала, зоология бағыттарында басым. Тіркесу тәсілі философия және саясаттану, экономика, статистика, стандарттау, зияткерлік меншік, сәулет және құрылыс, заңтану салаларында жоғары үлес береді. Будандастыру математика, физика, электроника, іс жүргізу, мәдениет және өнер бағыттарында көбірек көрінеді. Бұл деректер терминжасам тәсілін таңдауда саланың ұғымдық табиғаты шешуші рөл атқаратынын дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері жаңа терминдердің қалыптануында бес сатының өзара байланысын көрсетті: ұсыныс, сарап, бекіту, кодификация және қолданыс. Ұсыныс сатысында терминнің бірнеше баламасы қатар жүруі мүмкін. Сарап сатысында мағына дәлдігі, құрылымдық ықшамдық, ұлттық тіл нормасына сәйкестік, халықаралық баламалармен қатынасы тексеріледі. Бекіту сатысында термин ресми мәртебе алады. Кодификация сатысында сөздіктер мен терминологиялық қорларда тұрақтанады. Қолданыс сатысында атау білім беру, ғылым, БАҚ және ресми құжаттар арқылы орнығады. Осы сатылардың бірі әлсіз болса, терминологиялық жарыспалылық сақталып, бірізділік бұзылады.

Жаңа терминдерді орта білім жүйесінде оқыту да маңызды нәтиже ретінде қарастырылады. Терминді тек жаттап алу жеткіліксіз; оқушы оның мағынасын, жасалу жолын, қолданылатын саласын және мәтіндегі қызметін түсінуі керек. Диссертациялық зерттеуде ұсынылған әдістемелік бағыт жаңа сөз, көне сөз және термин ұғымдарын ажырату, термин мағынасын контекст арқылы болжау, бір сөйлемдік анықтама құрастыру, терминжасамдық талдау жасау және шағын глоссарий әзірлеу сияқты тапсырмаларға негізделеді. Мұндай жұмыс оқушылардың пәндік сауаттылығын ғана емес, ғылыми тілдік құзыреттілігін де дамытады.

Эксперименттік деректер жаңа терминдерді мақсатты оқыту тиімді екенін байқатады. Бастапқы кезеңде оқушылардың жаңа сөз, көне сөз және термин ұғымдарын ажырату деңгейі 48% шамасында болса, қорытынды кезеңде 92%-ға дейін көтерілген. Терминнің мағынасын түсіндіру және қолдану саласын анықтау көрсеткіші 45%-дан 88%-ға, терминнің шығу тегі мен жасалу жолын талдау 40%-дан 85%-ға, пәнаралық байланысын анықтау 36%-дан 83%-ға, жаңа термин жасап, оны контексте қолдану 32%-дан 80%-ға артқан. Бұл көрсеткіштер жаңа терминдерді пәнаралық интеграция негізінде оқыту оқушының ұғымдық ойлауын және академиялық тілін дамытуға ықпал ететінін дәлелдейді.

Жалпы алғанда, жаңа терминдер қазақ тілінің дамуындағы динамикалық қабатты құрайды. Олар қоғамдағы жаңа құбылыстарды атаумен қатар, ұлттық ғылым тілінің қандай бағытта дамып жатқанын да көрсетеді. Егер жаңа атаулар ғылыми сарапсыз, бірізді кодификациясыз және оқу жүйесіндегі қолданыссыз қалыптасса, терминологиялық жарыспалылық артады. Ал жүйелі сараптама, салалық мамандармен келісім, сөздіктер мен корпустар арқылы бақылау және білім беру мазмұнына енгізу қатар жүргізілсе, жаңа терминдер қазақ тілінің ғылыми-коммуникативтік мүмкіндігін кеңейтетін тұрақты ресурсқа айналады.

Жаңа терминдердің сапасын бағалау үшін бірнеше өлшем ұсынуға болады: семантикалық дәлдік, уәжділік, ықшамдық, жүйелілік, тілдік нормаға сәйкестік, салалық мамандар тарапынан қабылдануы және нақты қолданыста тұрақтануы. Семантикалық дәлдік ұғымның шегін бұрмаламауды қамтамасыз етеді. Уәжділік атаудың мағынасын түсінуді жеңілдетеді. Ықшамдық терминді мәтінде қолдануға ыңғайлы етеді. Жүйелілік бір саладағы ұқсас ұғымдарды бір модельмен атауға мүмкіндік береді. Ал қолданыста тұрақтану терминнің шынайы өміршеңдігін дәлелдейді.

Пәнаралық интеграция жаңа терминдерді меңгертудің нәтижелілігін арттырады. Мысалы, биологиядағы жасуша, экологиядағы биоалуантүрлілік, информатикадағы дерекқор, құқықтағы зияткерлік меншік сияқты атаулар қазақ тілі сабағында тек сөз ретінде емес, нақты пәндік ұғым ретінде талданса, оқушы олардың мағынасын тереңірек түсінеді. Осылайша тіл сабағы пәндік біліммен, ал пән сабақтары ғылыми тіл нормасымен байланысады. Бұл тәсіл қазіргі білім беру мазмұнындағы функционалдық сауаттылық, академиялық жазылым және терминологиялық мәдениет талаптарымен үйлеседі.

Жаңа терминдерді оқытуда анықтаманы жаттату тәсілі оқушының терминологиялық құзыреттілігін толық қалыптастырмайды. Тиімді әдістеме терминді мәтін ішінде тану, оның мағына белгілерін ажырату, жасалу жолын талдау, басқа тілдегі баламасымен салыстыру, сөйлемде дұрыс қолдану және қысқа ғылыми мәтін құрастыру әрекеттерін біріктіреді. Мұндай тапсырмалар терминді пассив сөздік қордан белсенді қолданымға көшіреді. Сонымен қатар оқушы бір ұғымның бірнеше баламасы болған жағдайда олардың қайсысы ресми, қайсысы қолданыстық немесе авторлық сипатта екенін ажыратуға дағдыланады.

Кодификация – жаңа терминнің ғылыми және қоғамдық айналымдағы тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі тетік. Сөздікке енгізілген атау тіл тұтынушыға ұсынылған дайын норма қызметін атқарады, бірақ сөздік нормасы практикамен ұштаспаған жағдайда оның ықпалы шектеулі болады. Терминологиялық қор, салалық сөздік, оқулық, нормативтік құжат және медиамәтін

бір атауды бірізді қолданғанда ғана жаңа термин жалпыға танымал нормаға айналады. Демек, кодификацияны бір реттік техникалық рәсім емес, үздіксіз жаңартылып отыратын ғылыми-әдістемелік процесс ретінде түсіну керек.

Будан терминдердің көбеюі жаһандану мен цифрлық коммуникация ықпалын көрсетеді. PR-қызмет, IT-маман, онлайн-платформа тәрізді құрылымдар бір жағынан халықаралық ақпараттық кеңістіктің жылдам әсерін танытса, екінші жағынан қазақ тілінің кірме элементтерді өз жүйесіне бейімдей алатынын байқатады. Дегенмен будан терминдерде жазу нормасы, дефис қолдану, қосымша жалғау, бас әріп пен кіші әріп мәселесі жиі туындайды. Сол себепті будан үлгілерді стандарттау кезінде тек мағына емес, орфографиялық және грамматикалық бірізділік те арнайы қаралуы қажет.

Калькалау тәсілі жаңа терминжасамда аралық сипаттағы өнімді амал ретінде танылады. Толық калькада шет тіліндегі терминнің құрылымы қазақ тіліндегі балама компоненттер арқылы беріледі; жартылай калькада терминнің бір бөлігі аударылып, екінші бөлігі кірме не халықаралық элемент күйінде сақталады. Бұл тәсіл жаңа ұғымды жедел атауға көмектескенімен, кальканың жасанды немесе қазақ тілінің синтаксистік табиғатына сай келмейтін үлгілері терминологиялық сапаны төмендетуі мүмкін. Сондықтан калькаланған атаулар мағыналық дәлдікпен қатар, тілдік табиғилық өлшемі бойынша да сарапталуы тиіс.

Тәуелсіздік кезеңдегі жаңа терминдердің бір бөлігі бұрынғы терминологиялық тәжірибенің жалғасы ретінде қалыптасты. Алаш кезеңінде ғылым тілін қазақыландыруға бағытталған ұстаным, кеңестік кезеңде салалық терминдерді жүйелеу тәжірибесі, ал тәуелсіздік жылдарында ұлттық терминкорды жаңғырту мен халықаралық айналымға бейімдеу үрдісі қатар көрінді. Осы сабақтастық жаңа термин жасауда екі талапты қатар ұстауды қажет етеді: біріншісі – атаудың қазақ тілінің ішкі нормасына сай болуы, екіншісі – ұғымды халықаралық ғылыми ортадағы баламалармен шатастырмай дәл беруі.

Жаңа терминдердің орнығу деңгейін бағалауда жиілік көрсеткішімен қатар, олардың мәтіндік ортадағы қызметін де ескеру қажет. Термин бір салада жиі кездескенімен, басқа салалық мәтіндерге ауыса алмауы мүмкін; керісінше, кейбір атаулар білім беру, құқық, медиа және күнделікті коммуникацияда қатар қолданылып, жалпытілдік сипатқа жақындайды. Мұндай жағдайда терминнің арнаулы мағынасы сақталғанымен, оның түсініктілік деңгейі жоғарылайды. Сондықтан жаңа атаудың өміршендігін анықтау үшін сөздікте тіркелуін, ресми бекітілуін, корпус пен баспасөздегі жиілігін және оқу материалдарындағы қолданылуын бірге қарастыру қажет.

Практикалық тұрғыдан алғанда, жаңа терминдерді жүйелеу жұмысы салалық глоссарийлерді жаңарту, оқу бағдарламаларындағы терминдер тізімін

біріздендіру, ресми мәтіндердегі жарыспалы нұсқаларды азайту және цифрлық терминологиялық базаларды толықтыру бағыттарымен ұштасуы қажет. Әсіресе мектеп пен жоғары оқу орны оқулықтарында бір ұғымның әртүрлі баламамен берілуі білім алушының түсінуіне кедергі келтіреді. Сондықтан терминологиялық саясаттың нәтижесі ғылыми еңбекте ғана емес, оқу мәтіндерінде, электрондық платформаларда және мемлекеттік коммуникацияда көрінуі тиіс.

Зерттеу материалдары жаңа терминдердің бір бөлігі салалық шекарадан өтіп, бірнеше пәндік кеңістікте қатар жұмсалатынын да көрсетті. Мысалы, цифрландыру, платформа, модель, құзыреттілік сияқты атаулар білім беру, басқару, ақпараттық технология және медиа салаларында ортақ қолданысқа ие. Мұндай терминдерде мағыналық өзек сақталғанымен, әр салада қосымша реңк пайда болуы мүмкін. Сондықтан көпсалалы терминдерді сипаттағанда олардың негізгі дефинициясын ғана емес, контекстік мағына кеңеюін де есепке алған жөн.

Терминологиялық жаңару үдерісінде дереккөздердің әртүрлі болуы зерттеу нәтижесінің сенімділігін арттырады. Бір ғана сөздікке сүйену жаңа атаудың нақты қолданысын толық көрсете алмайды, ал тек баспасөз мәтіндеріне сүйену ресми норманың деңгейін айқындауға жеткіліксіз. Сондықтан сөздік, терминологиялық қор, корпус, оқулық және медиа мәтіндерін қатар салыстыру жаңа терминнің мәртебесін кешенді бағалауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл терминнің ұсынылған балама, бекітілген атау немесе орныққан қолданыс екенін ажыратуға көмектеседі.

Қорытынды

1991-2021 жылдар аралығында қазақ тіліндегі жаңа терминдер қоғамдық өзгерістермен, ғылым мен технологияның дамуымен және мемлекеттік тілдің қызмет аясының кеңеюімен тығыз байланыста қалыптасты. Зерттеу нәтижелері жаңа терминдердің басым бөлігі қазақ тілінің ішкі мүмкіндіктері арқылы жасалатынын көрсетті. Әсіресе жұрнақ арқылы термин жасау мен семантикалық терминдену жетекші тәсілдер ретінде танылды. Бұл жағдай ұлттық терминқорды дамытуда төл тіл ресурстарын жүйелі пайдаланудың ғылыми және практикалық маңызы зор екенін көрсетеді.

Жаңа терминдердің толық орнығуы олардың жасалу тәсілімен ғана шектелмейді. Термин ұсынылғаннан кейін сарапталуы, ресми бекітілуі, сөздіктер мен терминологиялық қорларда кодификациялануы және нақты қолданыста тұрақтануы қажет. Осы сатылар бірізді жүзеге асқанда ғана жаңа атау ғылыми және қоғамдық коммуникацияда өміршең нормаға айналады. Сондықтан терминологиялық жұмыс тілші ғалымдардың, салалық мамандардың, білім беру ұйымдарының және ресми институттардың бірлескен әрекетін талап етеді.

Жаңа терминдерді білім беру жүйесінде меңгерту олардың қолданыстық

тұрақтылығын арттыратын маңызды тетік болып саналады. Оқушы терминді дайын анықтама ретінде ғана емес, мағынасы, құрылымы, шығу тегі және қолданылу аясы бар ғылыми бірлік ретінде қабылдағанда, пәндік білімді де саналы меңгереді. Осы тұрғыдан жаңа терминдерді пәнаралық интеграция негізінде оқыту қазақ тілінің ғылыми қызметін күшейтуге, терминологиялық сауаттылықты арттыруға және ұлттық білім кеңістігінде бірізді ғылыми тіл қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Boulanger, J.-C. Néonymie, néonymes et néologisme // Meta: journal des traducteurs. – 1979. – Vol. 24, №4. – P. 471-485.
2. Rey, A. La terminologie: noms et notions. – Paris: Presses Universitaires de France, 1976. – 256 p.
3. Rondeau, G. Introduction à la terminologie. – Québec: Gaëtan Morin, 1981. – 312 p.
4. Anesa, P. Lexical Innovation in World Englishes: Cross-fertilization and Evolving Paradigms. – London, 2019. – 176 p.
5. Behera, B., Mishra P. The Burgeoning Usage of Neologisms in Contemporary English // Journal of Humanities and Social Science. – 2013. – Vol. 18, №3. – P. 25-35.
6. Сыздықова, Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 292 б.
7. Құрманбайұлы, Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.
8. Исаев, С.М. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1983. – 200 б.
9. Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар / ред. Р. Сыздықова. – 2-бас. – Алматы: Ғылым, 1990. – 136 б.
10. Айтбаев, Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 190 б.
11. Қайдар, Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1995. – 256 б.
12. Құрманбайұлы, Ш. Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі. – Алматы: ЖК «Тарпанбаева А.Ш.», 2023. – 494 б.
13. ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясының қаулылары // Termincom.kz. – 10.11.2025.
14. Құрманбайұлы, Ш., Исакова С., Мизамхан Б. және т.б. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 596 б.
15. Қазақша-орысша, орысша-қазақша салалық терминологиялық сөздіктер / ред. А.Қ. Құсайынов. – Алматы, 2014. – Т. 30. – 464 б.

А.Е. АУБАКИРОВА*Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева***ОБРАЗОВАНИЕ И НОРМАЛИЗАЦИЯ НОВЫХ ТЕРМИНОВ
В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ**

Аннотация. В статье рассматриваются способы образования, структурные типы и этапы нормализации новых терминов, сформировавшихся в казахском языке в период 1991–2021 годов. В качестве исследовательского материала использованы отраслевые терминологические словари, фонд утвержденных терминов, данные национального корпуса, а также тексты периодической печати периода независимости. Новые термины проанализированы с точки зрения внутренних словообразовательных возможностей языка, семантического обновения, синтаксического сочетания, словосложения, суффиксации и гибридизации с международными элементами. В результате количественно-статистического анализа установлено, что доля терминов, образованных с помощью суффиксов, составляет 35,6%, доля семантического/лексического способа – 32,7%, доля терминологических наименований, образованных путем словосочетания – 15,3%. Эти данные показывают, что в образовании новых терминов казахского языка ведущую роль занимают морфологический и семантический способы. Кроме того, в статье описываются этапы предложения, экспертизы, утверждения, кодификации и вхождения термина в употребление, а также обосновывается значимость усвоения новых наименований в системе образования. Результаты исследования направлены на систематизацию и унификацию казахской терминологии, а также на их применение в практике обучения.

Ключевые слова: новый термин, неологизм, неоним, терминообразование, нормализация, кодификация, гибридный термин, казахский язык.

A.E. AUBAKIROVA*M. Kozybayev North Kazakhstan University***FORMATION AND NORMALIZATION OF NEW TERMS
IN THE KAZAKH LANGUAGE**

Abstract. The article examines the ways of formation, structural types, and stages of normalization of new terms that emerged in the Kazakh language between 1991 and 2021. The research material includes field-specific terminological dictionaries, the database of approved terms, national corpus data, and texts from periodicals

published during the period of independence. New terms are analyzed in terms of the internal word-formation potential of the language, semantic renewal, syntactic combination, compounding, suffixation, and hybridization with international elements. The quantitative and statistical analysis revealed that terms formed by suffixation account for 35.6%, semantic/lexical formation accounts for 32.7%, and terms formed through syntactic combination account for 15.3%. These data indicate that morphological and semantic methods play a leading role in the formation of new terms in the Kazakh language. In addition, the article describes the stages of term proposal, expert evaluation, approval, codification, and entry into usage, and substantiates the importance of teaching new terms within the education system. The results of the study are aimed at systematizing, unifying, and applying Kazakh terminology in teaching practice.

Keywords: new term, neologism, neonym, term formation, normalization, codification, hybrid term, Kazakh language.

References

1. Boulanger, J.-C. (1979). Néonymie, néonymes et néologisme. *Meta: journal des traducteurs*, 24(4), 471-485.
2. Rey, A. (1976). *La terminologie: noms et notions*. Paris: Presses Universitaires de France.
3. Rondeau, G. (1981). *Introduction à la terminologie*. Québec: Gaëtan Morin.
4. Anesa, P. (2019). *Lexical Innovation in World Englishes: Cross-fertilization and Evolving Paradigms*. London.
5. Behera, B., & Mishra, P. (2013). The Burgeoning Usage of Neologisms in Contemporary English. *Journal of Humanities and Social Science*, 18(3), 25-35.
6. Syzdykova, R. (2014). *Tildik norma zhane onyn kalyptanuy (kodifikatsiyasy)*. Almaty: El-shezhire. [in Kazakh]
7. Kurmanbaiuly, Sh. (2014). *Kazakh terminologiyasy: zertteuler, okulyk, sozdik, bibliografiya*. Almaty: Sardar. [in Kazakh]
8. Isaev, S.M. (1983). *Kazakh adebi tilinin tarikhy*. Almaty: Mektep. [in Kazakh]
9. Syzdykova, R. (Ed.). (1990). *Kazakh leksikasyndagy zhana koldanystar*. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
10. Aitbaev, O. (1989). *Kazakh terminologiyasynyn damuy men kalyptasuy*. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
11. Kaidar, A. (1995). *Kazakh terminologiyasy zhanasha kozkaras*. Almaty: Rauan. [in Kazakh]
12. Kurmanbaiuly, Sh. (2023). *Zhana ataular men koldanystar sozdigi*. Almaty. [in Kazakh]

13. Resolutions of the Republican Terminology Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan. Termincom.kz. [in Kazakh]
14. Kurmanbaiuly, Sh., Isakova, S., Mizamkhan, B. et al. (2019). Kazakh tilinin kirme sozder sozdigi. Almaty: National Translation Bureau. [in Kazakh]
15. Kusainov, A.K. (Ed.). (2014). Kazakh-Russian and Russian-Kazakh sectoral terminological dictionaries. Vol. 30. Almaty. [in Kazakh/Russian]

Автор туралы мәлімет:

Аубакирова Аида Еркеновна – PhD, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан;

Аубакирова Аида Еркеновна – PhD, Северо-Казахстанский университет имени М.Козыбаева, Петропавловск, Казахстан;

Aubakirova Aida Erkenovna – PhD, M.Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl, Kazakhstan.